ગ્રંથમાળાના પ્રકાશનો

	રૂ. પૈ.
શ્રી શંખેશ્વર મહાતીર્થ	૫-૦૦
શ્રી શંખેશ્વર મહાતીર્થ ચિત્રાવલી	૧-૫૦
હોલી આબુ (અંગ્રેજી)	૧૨-૫૦
અર્બુદાચલ પ્રદક્ષિણા (સચિત્ર ભાગ ૪થો)	૪-૦૦
અર્બુદાચલ પ્રદક્ષિણા જૈન લેખ સંદોહ (આબુ ભાગ ૫મો)	૭-૫૦
રાણકપુર પંચતીર્થી	૪-૦૦
પૂર્વ ભારતની જૈન તીર્થ ભુમિઓ	૪-૦૦
સિંધવિહાર વર્ણન	૩-૦૦
ઐતિહાસીક રાસ સંગ્રહ (ભાગ ૪થો)	૨-૫૦
પ્રાચીન તીર્થમાળા (ભાગ ૧લો)	૩-૦૦
પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ "	૩-૦૦
તિલકમણી	૩-૦૦
શ્રી આરાસણ તીર્થ, અપરનામ શ્રી કુંભારિયાજી તીર્થ	૪-૫૦
સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ (હિંદી)	૧-૦૦
ભગવાન મહાવીરના અંતેવાસીઓ	૨-૫૦
શ્રી રાધનપુર પ્રતિમા લેખ સંદોહ	૭-૦૦
શ્રી રાધનપુર (એક ઐતિહાસીક પરિચય)	૧-૦૦
શ્રી ભીલડિયા પાર્શ્વનાથજી તીર્થ	૦-૭૫
ભોરોલ તીર્થ	૦-૫૦
સાંડરાવ	૧-૨૫
બાળ નાટકો (હિન્દી)	૦-૭૫
ધર્મ પ્રવચન	૧-૫૦

પરમ સુખની પ્રાપ્તિ

આ જગતમાં સર્વ જીવો એકાન્તે સુખની અભિલાષાવાળા
છે. છતાં અભિલાષા માત્રથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી.
સુખને પ્રાપ્ત કરવા પુરુષાર્થ પણ કરે છે, છતાં સુખ મેળવી શકાતું
નથી. કારણ કે ધર્મને છોડીને કોઈ પણ પદાર્થ સુખ-એકાન્ત
ખ આપી શકે તેમ છે જ નહિ.

આજ સુધી પ્રત્યેક જીવે અનંતાનંત ભવો કર્યા, કેટલીયવાર
। કે મનુષ્યના ભવો પ્રાપ્ત કરી દેવતાઓના રત્નજડિત મહેલો,
વ વસ્ત્રાભૂષણો અને પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ભોગવ્યા,
।, મિત્રો અને સ્વજનોથી સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો,

દ્વન્દ્વોથી મુક્ત બની નિર્દ્વન્દ્વ દશામાં કેવી રીતે પહોંચું ? વિશ્વમાં સુખ-શાન્તિનું સામ્રાજ્ય કેવી રીતે સ્થાપુ ? નિર્દ્વન્દ્વ બનતાં મને કોણ રોકે છે? રોકનારની સાથે મારે ક્યારથી સંબંધ છે? તે સંબંધથી મને સુખ મળ્યુ છે કે દુઃખ ? જો તે સંબંધથી દુઃખ મળે છે તો તેને કેવી રીતે છોડી શકું ?

આ બધી વિચારણાથી, તેને લગતા મનન અને નિદિધ્યાસનથી, વિધવિધ મનોમંથનથી કંઈક નવું જ તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તત્ત્વજ્ઞાનીઓની ભાષામાં આવા મનોમંથનથી જ દર્શનશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ થાય છે.

ભારતમા અનેક દર્શનોનો ઉદ્ભવ થયો છે. દરેક દર્શનની પોતપોતાની આગવી પ્રતિભા છે. પ્રત્યેક દર્શન પરમ સુખને પ્રાપ્ત કરવા પોતાની રીતે વિશિષ્ટ માર્ગનું પ્રદર્શન કરે છે. દરેક દર્શનનાં સાધનો અલગ અલગ છે, પણ સાધ્ય-પ્રાપ્તવ્ય એક છે. દુઃખથી સંપૂર્ણપણે નિવૃત્તિ અને પરમ સુખની પ્રાપ્તિ.

જીવનની આ મુખ્ય સમસ્યા વિષે દરેક દર્શને ખૂબ ઊંડાણથી વિચારી પોતાનું ભિન્ન ભિન્ન મંતવ્ય રજુ કર્યું છે.

તેમાં સર્વ પ્રથમ જૈન-દર્શન વિષે વિચાર કરીશું.

રાગાદિ શત્રુઓને જેણે જિત્યા છે, એટલે કે તેઓનો જેણે જડમૂળથી નાશ કર્યો છે તે જિન કહેવાય છે જિન એટલે વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, અનંતશક્તિના સ્વામી, પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા.

તે જિન પ્રભુનો પ્રરૂપેલ-બતાવેલ જે ધર્મ તે જૈનધર્મ

પ્રમાણ સાહિત્ય

વર્તમાન સમયમાં ત્રિભુવન ઉપકારી પરમાત્મા મહાવીર સ્વામીનું શાસન ચાલે છે. પ્રભુ મહાવીરના જીવે નંદન મુનિના ભવમાં વિશ્વના સર્વ જીવોનું કલ્યાણ કરવાની પ્રબળ ભાવનાથી જે તીર્થંકર નામકર્મનો નિકાચિત બંધ કર્યો તેનો ઉદય ત્રીજા મહાવીરસ્વામીના ભવમાં તીર્થંકરપણારૂપે થયો.

શ્રી મહાવીરસ્વામીજી ત્રીશ વર્ષ ગૃહવાસમાં રહ્યા, ત્યારબાદ સંયમ સ્વીકારી બાર વર્ષ અસહ્ય ઉપસર્ગો સહન કરી આજથી (૨૦૨૯ + ૪૭૦ + ૩૦ =) ૨૫૨૯ વર્ષ પૂર્વે તેઓશ્રીએ વૈશાખ શુક્લ દશમીના દિવસે ચાર ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરી નિર્મળ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

કરી, તેમાં જેની સર્વ પ્રથમ રચના કરી તેને 'પૂર્વ' કહેવ
આવે છે ત્યારબાદ સર્વ પ્રથમ આચારાંગ આદિના ક્રમે અંગે
ગોઠવણ થાય છે.

શેષ ગણધરોએ પોતપોતાના નિર્વાણકાળે પોતપોતાનો પ
વાર પંચમ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજીને અર્પણ કરેલ તેથ
શ્રી મહાવીર પ્રભુના શાસનમા વર્તમાનકાળે જે કંઈ વિદ્યમાન
છે તે સર્વ શ્રી સુધર્માસ્વામિજીની પરંપરાનું છે.

બારમા અંગ દૃષ્ટિવાદમાથી પૂર્વ આદિનો ક્રમે ક્રમે વિચ્છેદ
થતાં કેટલેક કાળે સર્વથા દૃષ્ટિવાદનો વિચ્છેદ થયો.

દુષ્કાળ આદિના કારણે આવૃત્તિ ન થતાં જ્ઞાન ભૂલાવા લાગ્યું.
તે સમયે પ્રથમ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીની નિશ્રામાં પાટલિપુત્રમાં
અને ત્યારબાદ સ્કંદિલાચાર્ય તથા નાગાર્જુનના સમયમાં મથુરા
તેમજ વલ્લભિમાં વાચનાઓ થઈ.

છેવટ શ્રી મહાવીરપ્રભુના નિર્વાણ પછી ૯૮૦ અથવા ૯૯૩મા
વેં શ્રી દેવર્દ્ધિગણિની નિશ્રામાં વલ્લભીપુરમાં આગમો પત્રારૂઢ
થાં.

આ આગમો ઉપર નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ અને
ટીકાઓ પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ભાષામા લખાયાં, જેથી આગમોનો
બોધ સરલ-સુગમ થઇ શકે છે.

આગમ એટલે સ્યાદ્‌વાદની મર્યાદા, સ્યાદ્‌વાદના અનુસારે
સર્વપદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે તેનું નામ આગમ.

કરી, તેમાં જેની સર્વ પ્રથમ રચના કરી તેને 'પૂર્વ' કહેવામાં આવે છે. ત્યારબાદ સર્વ પ્રથમ આચારાંગ આદિના ક્રમે અંગોની ગોઠવણ થાય છે.

શેષ ગણધરોએ પોતપોતાના નિર્વાણકાળે પોતપોતાનો પરિવાર પંચમ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજીને અર્પણ કરેલ તેથી શ્રી મહાવીર પ્રભુના શાસનમા વર્તમાનકાળે જે કંઈ વિદ્યમાન છે તે સર્વ શ્રી સુધર્માસ્વામિજીની પરંપરાનું છે.

બારમા અંગ દૃષ્ટિવાદમાંથી પૂર્વ આદિનો ક્રમે ક્રમે વિચ્છેદ થતાં કેટલેક કાળે સર્વથા દૃષ્ટિવાદનો વિચ્છેદ થયો.

દુષ્કાળ આદિના કારણે આવૃત્તિ ન થતાં જ્ઞાન ભૂલાવા લાગ્યું. તે સમયે પ્રથમ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીની નિશ્રામાં પાટલિપુત્રમાં અને ત્યારબાદ સ્કંદિલાચાર્ય તથા નાગાર્જુનના સમયમાં મથુરા તેમજ વલ્લભિમાં વાચનાઓ થઈ.

છેવટ શ્રી મહાવીરપ્રભુના નિર્વાણ પછી ૯૮૦ અથવા ૯૯૩માં વર્ષે શ્રી દેવર્દ્ધિગણિની નિશ્રામાં વલ્લભીપુરમાં આગમો પત્રારૂઢ થયાં.

આ આગમો ઉપર નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ અને ટીકાઓ પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયાં, જેથી આગમોનો બોધ સરલ-સુગમ થઈ શકે છે.

આગમ એટલે સ્યાદ્‌વાદની મર્યાદા, સ્યાદ્‌વાદના અનુસારે સર્વપદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે તેનું નામ આગમ.

વર્ષ સુધી તેનું વર્ણન લખ્યા જ કરે છતાંય તરણ તારણહારથી આગમનું સંપૂર્ણ વર્ણન તે કરી શકે નહિ.

આગમો ગણધરાદિ છદ્મસ્થ આત્માઓએ લખેલ હોવા છતાં પ્રભુએ તે રચનાને 'સત્યતા'ની પ્રસિદ્ધિ આપેલ છે, તેથી આ આગમો સર્વજ્ઞ કથિત કહેવાય છે

અતિ ભયાનક અંધકારમાં જેમ દીપક માર્ગનો પ્રકાશક છે. તેમ અજ્ઞાનરૂપ અતિભયંકર અંધકારમાં અટવાતા જીવોને પર આત્માના પાપ–પ્રણાશક પ્રવચનો આગમો એ દીપક સમાન છે. આ આગમોનું સામાન્ય વર્ણન પણ પરમ મંગલનું પ્રદાન કરવા સમર્થ છે.

વર્તમાનમાં આગમરૂપે ૪૫ સૂત્રો ગણાય છે. તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

અંગ અગિયાર છે તે આ પ્રમાણે (૧) આચારાંગ, (૨) સુયગડાંગ, (૩) ઠાણાંગ, (૪) સમવાયાગ, (૫) ભગવતીજી (વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ), (૬) જ્ઞાતા ધર્મકથા, (૭) ઉપાશક દશા, (૮) અન્તકૃત દશા, (૯) અનુત્તરોપપાતિક દશા, (૧૦) પ્રશ્ન વ્યાકરણ, (૧૧) વિપાકસૂત્ર.

ઉપાંગ બાર છે. તે આ પ્રમાણે (૧) ઔપપાતિક, (૨) રાજ પ્રશ્નીય, (૩) જીવાભિગમ, (૪) પ્રજ્ઞાપના, (૫) સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, (૬) ચન્દ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ, (૭) જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ, (૮) નિરયાવલિકા, (૯) કલ્પાવસંતિકા, (૧૦) પુષ્પિકા, (૧૧) પુષ્પચૂલિકા, (૧૨) વૃષ્ણિદશા.

થઈ આ ભાષાઓ પણ સાહિત્યને યોગ્ય બની, જેથી આ અર્વાચીન ભાષાઓમાં પણ અનેક ગ્રંથોની રચના થઈ.

આ રીતે જૈન વિદ્વાન મુનિ મહાત્માઓએ લેખનમાં પ્રાકૃત સંસ્કૃત અને અર્વાચીન ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે

ઉપર જણાવેલ ૪૫ આગમ ઉપરાંત વીશ પ્રકીર્ણ બાર, નિર્યુક્તિ અને બીજા અન્ય ગ્રંથો ઉમેરીને ૮૪ ધર્મગ્રંથોની પણ ગણના કરાય છે

આ ગ્રંથોને નીચે પ્રમાણે ચાર વિભાગમાં પણ વહેંચી શકાય છે

(૧) ધર્મકથાનુયોગ—જેમા ધર્મ આરાધક મહાત્માઓનાં દષ્ટાંતો આવે છે

(૨) ગણિતાનુયોગ—જેમાં અનેકવિધ ગણિત આવે છે.

(૩) ચરણકરણાનુયોગ—આચાર-વિચારાદિનું જેમાં વર્ણન છે તે.

(૪) દ્રવ્યાનુયોગ—જેમાં ષડ્દ્રવ્ય નવતત્ત્વ આદિનુ વર્ણન છે તે

આ વિષયમાં દિગંબરો એમ માને છે કે ગણધર-રચિત સૂત્રો વગેરે ગ્રંથો લુપ્ત થઈ ગયા છે. તેથી તેઓએ તેમના સ્થાને બીજા અનેક ગ્રંથો ગોઠવ્યા છે અને તે ગ્રંથોને તેઓ પ્રમાણભૂત માને છે. એ ગ્રંથોને તેઓએ ચાર વિભાગમાં વહેંચ્યા છે.

પણ તેમની અનુપમેય કૃતિ છે જેની ઉપર તાર્કિક શિરોમણિ મલ્લિસેને 'સ્યાદ્વાદ મંજરી' નામે વિસ્તૃત ટીકા રચેલ છે જે આજે તર્ક વિષયમાં અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ પૂર્વકનો કોઈ ગ્રંથ તરીકે ગૌરવ લે છે

(૫) ઉપા. યશોવિજયજી મ૦ જેમની તર્કશક્તિ ભલભલા વાદીઓને મૂંગા બનાવે છે. જેમની અનેકાનેક કૃતિઓ આગમ ...ટલું મહત્વ પામેલ છે, જેમની કૃતિઓમાં 'પ્રતિમાશતક' ...ંથ અનન્ય આકર્ષણ કરે તેવો છે અષ્ટસહસ્રી વિવરણ, જ્ઞાન-...દુ, જૈન તર્કભાષા, આત્મખ્યાતિ, ન્યાયબિંદુ આદિ અનેક ગ્રંથોનું તેઓશ્રીએ પોતાની આગવી પ્રતિભાથી સર્જન કર્યું છે. જેઓશ્રીએ કાશી આગ્રામા ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્યનુ બિરૂદ મેળવ્યું હતુ

આ ઉપરાંત શ્રી વાદિદેવસૂરિજીનો પ્રમાણનય તત્ત્વાલોકાલંકાર, શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજીના કર્મગ્રંથો, ઉપા. ધર્મસાગરજીનો કુપક્ષકૌશિક સહસ્રકિરણ, ઉપા વિનયવિજયજી મ૦શ્રીનો લોકપ્રકાશ આદિ અનુપમેય સર્જન છે. જેમા જૈન ધર્મનાં સર્વ પાસાંઓની વિવિધ રીતે વિચારણા કરેલ છે.

ભક્તિરસમાં પણ અનેક પૂજ્યોએ વિવિધ સર્જનો કર્યાં છે. જેમાં ચિદાનંદજી તથા આનંદઘનજીનાં પદો, દેવચંદ્રજી, માનવિજયજી, ઉદયરત્ન આદિ કૃત ચોવિશીઓ આદિ આજે પણ લોકહૃદે નૃત્ય કરી રહેલ છે.

પ્રકરણ : ૩

તત્ત્વ મીમાંસા

જગત્ એટલે શું? તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે શાનાથી બનેલું છે? આવા પ્રશ્નો થાય તે અસ્વાભાવિક નથી.

શાન્ત સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારતાં એમ જણાય છે કે જગત્ માત્ર બે જ તત્ત્વનું છે તે તત્ત્વ છે. (૧) જડ અને (૨) ચેતન.

આ બન્નેને સામાન્યથી દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે, દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મ૦ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં જણાવે છે કે 'ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્' જેની અંદર ગુણ અને પર્યાયો રહે તે 'દ્રવ્ય'.

જીવ—ચેતન દ્રવ્યને જીવ કહે છે. (' चैतन्यलक्षणो जीव. ' ષડ્દર્શન સમુચ્ચય) ચૈતન્ય એ જીવનું સામાન્ય લક્ષણ છે. જીવદ્રવ્યને આત્મા પણ કહેવામાં આવે છે. જીવદ્રવ્ય એ એક સ્વતંત્ર મૌલિક તત્ત્વ મનાય છે.

શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજાએ 'ઉપયોગ' એ જીવનું લક્ષણ છે એમ જણાવેલ છે ઉપયોગ અર્થાત્ ચૈતન્ય પરિણતિ. ચૈતન્ય જ જીવનો અસાધારણ ગુણ છે. જેનાથી તે સર્વ જડ દ્રવ્યો કરતાં પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ જાળવી રાખે છે

બાહ્ય અને અભ્યંતર કારણોથી આ ચૈતન્યના જ્ઞાન અને ર્શન રૂપ બે પરિણમન થાય છે. જે સમયે ચૈતન્ય ' સ્વ 'થી ભન્ન કોઈ જ્ઞેય દ્રવ્યને જાણે છે તે સમયે તે ' જ્ઞાન ' કહેવાય છે ને જ્યારે ચૈતન્ય માત્ર ચૈતન્યાકાર રહે છે ત્યારે તે દર્શન વાય છે.

જીવ અસંખ્ય પ્રદેશવાળો છે. તે અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ તૈજસ કાર્મણ શરીરની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેથી તે કર્મોદયથી પ્રાપ્ત શરીરના આકારના અનુસારે નાના મોટા અનેક આકારોને ધારણ કરે છે. આનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય સંગ્રહ ગાથા બેમાં આ પ્રમાણે જણાવેલ છે.

જીવ ઉપયોગરૂપ છે, અમૂર્ત્ત છે, કર્ત્તા છે, સ્વદેહવ્યાપી છે, ક્તા છે, સંસારી છે, સિદ્ધ છે અને સ્વભાવથી ઉર્ધ્વગમન નાર છે.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જીવ અરૂપી હોવાથી તેનું ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ શકતુ નથી, પરંતુ સ્વ-સંવેદનથી તથા અનુમાન પ્રમાણથી તેનુ જ્ઞાન કરી શકાય છે. અને વિશિષ્ટ જ્ઞાની ભગ-વતેને તો તે પ્રત્યક્ષ પણ છે જ

અપેક્ષા વિશેષે જીવના જુદી જુદી રીતે ભેદો પડે છે. જેમ સર્વ જીવોનું લક્ષણ એક ચૈતન્ય છે તેથી સંગ્રહનયે જીવ એક ભેદે છે. ત્રસ અને સ્થાવર અથવા સિદ્ધ અને સસારી આ અપેક્ષાએ જીવ બે ભેદે પણ કહી શકાય. તે જ રીતે ત્રણ વેદની ાપેક્ષાએ ત્રણ રીતે, ચાર ગતિની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારે, પાંચ ન્દ્રિયની અપેક્ષાએ પાચ પ્રકારે, ષટ્ કાયની અપેક્ષાએ છ પ્રકારે ણુ ભેદો થાય છે. પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ આદિ ભેદથી ચૌદ ારે પણ જીવો શાસ્રમાં જણાવેલ છે અને વિસ્તાર નયે વિચારતાં ાના ૫૬૩ ભેદો પણ થાય છે. તેમાં ૩૦૩ ભેદ મનુષ્યના, ૧૯૮ ભેદ દેવતાના, ૪૮ ભેદ તિર્યંચના અને ૧૪ ભેદ નારકના છે.

સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનાર જીવ સંસારી કહેવાય છે. ' સસરણ સસાર. ' ૮૪ લાખ જીવયોનિમાં અથવા ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવું તેનું નામ સંસાર છે.

સંસારી જીવોના સ્થૂલ દૃષ્ટિએ બે ભેદ છે। (૧) ત્રસ, (૨) સ્થાવર.

દુઃખને દૂર કરવાની તથા સુખને પ્રાપ્ત કરવાની ચેષ્ટા જ્યાં ાઇ શકે છે તે ત્રસ અને જ્યાં તેવી ચેષ્ટા થઇ ન શકે તે સ્થાવર.

આ બન્ને પદાર્થો આકાશની માફક સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપક છે અને અરૂપી છે. અજીવના આ પાંચ ભેદમાંથી કાળને છોડી બધાઓને પ્રદેશોનો સમૂહ છે, તેથી આ ચારેને 'અસ્તિકાય' શબ્દ પણ જોડવામા આવે છે

(૧) ધર્માસ્તિકાય :—જીવ તથા પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં સહાય કરનાર દ્રવ્ય તે ધર્મ. ધર્મ સ્વયં જીવ કે પુદ્ગલને ગતિ રાવવા સમર્થ નથી. જેમ પાણી માછલીને ગતિ કરાવતુ નથી ણ ગતિ કરતી માછલીને પાણી સહાયક થાય છે તેમ ગતિ તાં જીવ તથા પુદ્ગલને ધર્માસ્તિકાય સહાયક બને છે.

(૨) અધર્માસ્તિકાય :—જીવ તથા પુદ્ગલને સ્થિરતા કરવામા સહાય કરનાર દ્રવ્ય તે અધર્મ. અધર્માસ્તિકાય જીવ કે પુદ્ગલને સ્થિરતા કરાવવા સમર્થ નથી પણ જેમ ધોમધખતા તાપથી બળતા પથિકને વૃક્ષની છાયા સામાન્યતઃ સ્થિરતા કર- ામાં સહાયક બની શકે છે. તેમ જીવ તથા પુદ્ગલને સ્થિરતા રવામાં સહાયકરૂપે અધર્માસ્તિકાયની વિદ્યમાનતા સ્વીકારાયેલ છે.

(૩) આકાશાસ્તિકાય :—જીવાદિ અસ્તિકાય દ્રવ્યોને કાશ આપનાર દ્રવ્ય તે આકાશ. તે આકાશ વિવક્ષાભેદે બે પ્રકારે છે: ૧. લોકાકાશ, ૨. અલોકાકાશ.

જીવ અને પુદ્ગલ આદિ દ્રવ્યો જ્યાં રહે છે તે લોકાકાશ અને જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્ય જ્યાં ન હોય તે અલોકાકાશ

વર્ત્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ આ પાંચે કાલના ઉપકાર માનવામાં આવેલ છે.

અવનવા રૂપાંતર, ભિન્ન ભિન્ન વર્ત્તન-પરિવર્ત્તન, વિભિન્ન પરિણામ કાલ ઉપર આધારિત છે.

કાલનો વિસ્તાર માનવામાં આવતો નથી તે 'અસ્તિકાય' રૂપે થતો નથી.

કેટલાક આચાર્યો કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય સ્વરૂપે સ્વીકારતા નથી પણ પર્યાય સ્વરૂપે માને છે અને ઉપચારથી દ્રવ્ય કહે છે.

અપેક્ષાભેદે તે કાળના વ્યવહારકાળ અને નિશ્ચયકાળ એમ બે ભેદ જણાવેલ છે.

શાસ્ત્રમાં આ અજીવતત્ત્વના નીચે પ્રમાણે ભેદો પણ જણાવ્યા ધર્માસ્તિકાયના (૧) સ્કંધ, (૨) દેશ અને (૩) પ્રદેશ એ ત્રણ ભેદ. અધર્માસ્તિકાયના (૧) સ્કંધ (૨) દેશ અને (૩) પ્રદેશ એ ત્રણ ભેદ, આકાશાસ્તિકાયના (૧) સ્કંધ, (૨) દેશ અને (૩) પ્રદેશ એ ત્રણ ભેદ એમ ૩×૩=૯ અને (૧૦) અદ્ધ (સમય-કાળ) આ પ્રમાણે અરૂપી અજીવના દશ ભેદ તેમજ રૂપી અજીવના પુદ્ગલાસ્તિકાયના (૧) સ્કંધ, (૨) દેશ, (૩) પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ એ ૪ ભેદ, કુલ અજીવતત્ત્વના ૧૦+૪=૧૪ ભેદ થાય છે

વ્યવહારનયે વિસ્તાર કરવામાં આવે તો આ જ અજીવતત્ત્વના ૧૬૦ ભેદ પણ જણાવેલ છે.

પાપ :—અશુભ કર્મનું અનુભવવું અથવા અશુભ કર્મનો
બંધ કરાવે તેવી ક્રિયા તે પાપ કહેવાય છે. પાપના ફળ કડવાં
છે. પાપ કરવું ઘણું સહેલુ છે પણ તેના ફળ ભોગવવાં ખૂબ જ
દુઃખકર છે.

અઢાર પાપસ્થાનકરૂપ અઢાર કારણોથી પાપ બંધાય છે પણ
તેનાં અશુભ ફળો (૮૨) બ્યાશી પ્રકારે ભોગવાય છે.

આઠ કર્મમાંથી (૧) જ્ઞાનગુણને અટકાવનાર જ્ઞાનાવરણ,
(૨) દર્શન ગુણને રોકનાર દર્શનાવરણ, (૩) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ
તથા યથાખ્યાત ચારિત્રનો નાશ કરનાર મોહનીય અને (૪)
દાનાદિ લબ્ધિઓમાં વિઘ્ન કરનાર અંતરાય–આ ચાર કર્મો તો
પાપ કર્મ જ છે આત્મગુણોનો ઘાત કરનાર હોવાથી આ ચાર
કર્મને ઘાતીકર્મ પણ કહેવાય છે શેષ ચાર કર્મ શુભ અશુભ
હોવાથી પુણ્ય–પાપ સ્વરૂપ છે.

આસ્રવ :—શુભાશુભ કર્મનું આવવું તે આસ્રવ અથવા
જે પ્રવૃત્તિઓથી કર્મ આત્મા તરફ ખેંચાય તે શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ-
ઓને પણ આસ્રવ કહેવાય છે. અર્થાત મન–વચન–કાયાના શુભા
શુભ વ્યાપારોથી કર્મ આત્મા તરફ ખેંચાય છે, તેથી તે વ્યાપારોને
પણ આસ્રવ કહેવાય છે જેમ વહાણમાં છિદ્ર હોય તો તે દ્વારા
પાણીથી વહાણ ભરાઈ જતા તે વહાણ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે
તેમ છત્રરૂપી વહાણમાં છિદ્રરૂપી શુભાશુભ વ્યાપારો દ્વારા કર્મ
રૂપ પાણી ભરાઈ જાય છે તેથી આત્મારૂપી વહાણ ભવરૂપી
સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે.

આત્માઓને કર્મનો સંબંધ દેખાય છે તે આત્માઓ સ્વ-રૂપે શુદ્ધ હોવા છતાં અનાદિકાળથી પર-ભાવ=રાગદ્વેષ આદિથી યુક્ત છે તેથી જ્યાં સુધી પરભાવથી મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી તેમને કર્મનો સંબંધ થાય જ છે. રાગાદિ અનાદિકાળથી હોવાથી કર્મનો સંબંધ પણ અનાદિથી જ છે. જે આત્માને રાગાદિ ન હોય અથવા જેના રાગાદિ ક્ષીણ થયા હોય તેના આત્માને કર્મબંધ થતો નથી.

જૈનદર્શનમાં મુખ્યનયા કર્મના આઠ ભેદ માનવામાં આવ્યા છે (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય.

આ કર્મોના ઉદયથી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે. જેથી તેને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. જ્યારે આ આઠ કર્મોનો ક્ષય થાય છે ત્યારે આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપી, નિરંજન થાય છે-સિદ્ધ થાય છે

જે સમયે આત્મા કર્મવર્ગણાને ગ્રહણ કરી કર્મસ્વરૂપે બનાવે છે ત્યારે તેમાં ચાર અંશનું નિર્માણ કરે છે. (૧) પ્રકૃતિ (૨) સ્થિતિ (૩) રસ અને (૪) પ્રદેશ બંધના ભેદ પણ આ જ ચાર કહેવાય છે.

(૧) પ્રકૃતિબંધઃ—પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ, આઠે કર્મનો પોતપોતાનો ભિન્ન-સ્વભાવ બંધ સમયે નિયત થાય છે અથવા પ્રકૃતિ એટલે ભેદ, કર્મ જ્યારે બંધાય છે ત્યારે તેના ભેદ નિયત થાય છે.

અંતરાય કર્મ પાંચ પ્રકારે બાંધે છે અને તેનાં માઠાં ફળ પણ પાંચ પ્રકારે ભોગવે છે

આ પ્રમાણે યથાસંભવ આઠ આદિ પ્રકૃતિનો બંધ તે પ્રકૃતિ બંધ કહેવાય છે.

(૨) સ્થિતિબંધઃ–જે કર્મ આત્મા સાથે જ્યારે ચોટે છે ત્યારે તે કર્મ આત્મા સાથે કેટલા કાળ સુધી રહેશે તેની જે ...ળમર્યાદા નક્કી થવી તે સ્થિતિબંધ.

આ કર્મો જ્યારે બંધાય છે ત્યારે તે પ્રકૃતિના બંધની સાથે ...ઘન્યથી કે ઉત્કૃષ્ટથી આ કર્મ આત્મા સાથે કેટલા કાળ સુધી ...કશે તેની મર્યાદા નક્કી થઈ જાય છે અને તેને જ સ્થિતિબંધ ...વામાં આવે છે.

(૩) રસબંધ–પ્રકૃતિબંધ અને સ્થિતિબંધની સાથે તે ...ની તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ અથવા મંદ, મંદતર કે મંદતમ ...દિ રૂપથી ફળ ચખાડવાની શક્તિનું નિર્માણ થવું તે રસ. ... આ રસબંધને અનુભાગબંધ અથવા અનુભાવબંધ પણ ...ાય છે

(૪) પ્રદેશબંધઃ–જ્યારે કાર્મણવર્ગણા આત્મા સાથે ચોંટે ...ારે તે તે કર્મના ભાગે કેટલા દળની વહેંચણી કરવી તેનું ...ણ નક્કી કરવું તે પ્રદેશબંધ

...આ ચારે બંધભેદોથી બંધાયેલ કર્મ જ્યારે અનુભવવામાં ... છે ત્યારે તે તે કર્મના ઉદયને અનુસારે જીવ સંસારમાં ...તાને ભજનારો થાય છે.

ઉત્તર-આત્માનો ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ હોવા છતાં મહકારી
કારણરૂપ ધર્માસ્તિકાય અલોકમાં ન હોવાથી આત્મા અલોકમાં
જતો નથી, લોકના અગ્રભાગે અટકી જાય છે

લોકના અગ્રભાગે બિરાજમાન સિદ્ધાત્માને શરીર હોતુ નથી.
તેથી એમનું દશ્ય સ્વરૂપ હોતું નથી, પરંતુ તેમના આત્મ
પ્રદેશોનો વિસ્તાર પૂર્વના દેહની અપેક્ષાએ ૨/૩ ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

સિદ્ધ આત્મા ત્યાં પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમા-નિજાનંદમાં
લીન હોય છે

જગતના જીવ માત્રનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધાત્મા સમાન છે.
પરંતુ અનાદિ દોષોના બળથી આજે તે ખ્યાલમાં પણ આવતું
નથી. આત્મા એટલો બધો પરાધીન થઈ ગયો છે કે તે પોતાનું
સામર્થ્ય ભૂલી જડનો દોરવાયો દોરાયે જાય છે. કૃત્ય અકૃત્યને
ભૂલી જાય છે. અતિ અધમ કોટિનાં કાર્યો પરમ આનંદથી કરે
છે પરિણામે કર્મસત્તા તેની ઉપર રોષે ભરાઈ તેનાં તે તે કાર્યનો
બદલો આપે છે.

કર્મસત્તા એ વિશ્વની મહાસત્તા છે. તેની સત્તા ચોમેર
ફેલાયેલી છે બાલથી માંડીને વૃદ્ધ, એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય
બધા તેની આજ્ઞાને અનુસરે છે. સુખ-દુઃખ, યૌવન-જરા, જીવન
અને મરણ આ બધું કર્મને આધીન છે.

કર્મસત્તાનો ન્યાય નિષ્પક્ષપાતી છે. કોઈની પણ શેહ-શરમમાં
આવ્યા સિવાય તે કરણીને અનુસારે પોતાનો ન્યાય આપે છે

તે પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ છે. જીવ કર્મ ઉપાર્જન કરવામાં જેમ સ્વતંત્ર છે તેમ કર્મફળ ભોગવવામાં સ્વતંત્ર નથી.

પ્રશ્ન—કર્મસત્તાનું સામ્રાજ્ય પ્રગટપણે સર્વત્ર પથરાયેલું છે તો તે કર્મસત્તાથી મુક્ત કેવી રીતે બની શકાય?

ઉત્તર—જે આત્મા સ્વ-સામર્થ્યનું ભાન રાખે, રાગ-દ્વેષાદિ અંતરંગ અરિગણથી અળગો રહે, નિજાનંદી બને, તે આત્મા કર્મસત્તાથી પણ મુક્ત બને, આત્મા પરમાત્મા બને.

આજ સુધી અનંત-અનંત આત્માઓ આ કર્મસત્તાને મૂળ સ્વરૂપે પીછાણી, પૂર્વકૃત કર્મના શુભ કે અશુભ ફળને સમજણ સહ અનુભવી, પ્રાન્તે કર્મમુક્ત બની સિદ્ધ સ્વરૂપે લોકના અગ્ર ભાગે વિરાજી રહ્યા છે.

પણ જો સાવધાન ન રહે, સમજદારી ન દાખવે, અંતરંગ અરિગણને મિત્ર માની પોષ્યા કરે તો આત્મા કદી કર્મસત્તાથી મુક્ત બની શકતો નથી.

એવાં પણ સેંકડો ઉદાહરણો છે કે જેણે અંતરંગ અરિ-ણને શત્રુ સ્વરૂપે ન પીછાણતાં, મિત્ર સ્વરૂપે સ્વીકારી આદર પ્યો છે. પણ તેના પરિણામે એ આત્માઓ કર્મ-જાળથી ક્ત થવાને બદલે એમાંને એમાં જ વધુ ગુંચવાયા કરે છે! આઠ અને ઉત્તર એકસો અઠ્ઠાવન કર્મભેદોમાં અટવાયા કરે છે

જે આત્માએ અંતરંગ અરિગણને બરોબર ઓળખી લીધેલ તે આત્મા તેનાથી મુક્ત થવા મહાકૌવત દાખવે છે. તે

મુક્તિપદે વિરાજમાન આત્મા અનંત જ્ઞાનમય, અનંત દર્શનમય, અનંત ચારિત્રમય, અનંત વીર્યમય, સહજાનંદી, પૂર્ણાનંદી, અજર, અમર, અવિનાશી, અણાહારી, અશરીરી, અનંત ગુણે વિરાજમાન, પરમાનંદ સુખનો વિલાસી હોય છે

સર્વ સિદ્ધાત્મા આત્મ સ્વરૂપે સમાન-એક હોવા છતાં પૂર્વ ભવને અનુલક્ષીને તેમના જિનસિદ્ધ, અજિનસિદ્ધ આદિ પંદર ભેદો સિદ્ધાંતમાં જણાવેલ છે.

એક સમયે એકી સાથે એકથી આરંભી ઉત્કૃષ્ટપણે એકસો આઠ આત્માઓ સિદ્ધ થાય છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૩૬મા અધ્યયનમાં જણાવેલ છે કે ઉત્કૃષ્ટ (૫૦૦ ધનુષ્ય) અવગાહનવાળા આત્માઓ એક સમયે ઉત્કૃષ્ટથી બે જ મોક્ષે જાય, જઘન્ય (૨ હાથ) અવગાહનાવાળા ચાર મોક્ષે જાય અને મધ્યમ અવગાહનાવાળા ૧૦૮ મોક્ષે જઇ શકે.

તેમાંય પુરુષલિંગે ૧૦૮, સ્ત્રીલિંગે ૨૦ અને નપુંસકલિંગે ૧૦ આત્માઓ સિદ્ધગતિ પામે જ્યારે દિગંબરો એમ માને છે મોક્ષે જનાર પુરુષ જ હોય, સ્ત્રીઓ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.

વળી આગળ જણાવેલ છે કે ગૃહસ્થલિંગી એક સમયે કૃષ્ટથી ચાર, અન્યલિંગી દશ અને સાધુ વેષે એક સમયે એકસો ઠ આત્માઓ સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરી શકે.

આ વિષયમાં અનેક ગ્રંથોમાં વિવિધ પ્રકારનું વર્ણન પ્રાપ્ત છે, પણ વિસ્તારના ભયથી અહિં તે ગ્રહણ કરેલ નથી.

★

પ્રમાણ બે ભેદે છે : (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) પરોક્ષ

તાત્ત્વિકભેદ ન હોવા છતાં અહિં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વિષયક જ્ઞાનમા આગમિક દૃષ્ટિથી તાર્કિક દૃષ્ટિ કંઇક ભિન્ન પડે છે.

આગમિક વિચારણાને અનુસારે પ્રત્યક્ષનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે "अश्नोति व्याप्नोति पदार्थान् इति अक्षः" પદાર્થોને જે વ્યાપ્ત કરે-જાણે તે અક્ષ અર્થાત્ આત્મા, અને આત્મ સાક્ષાત્ જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ. 'अक्षस्य प्रतिगतम्-प्रत्यक्षम्' અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો કે મનની અપેક્ષા વિના આત્મ સાક્ષાત્ જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ.

આ વિચારણાથી લોકવ્યવહારમાં જેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તે ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા થતું જે સાક્ષાત્ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષની કોટિમાં ગણાતું નથી પરંતુ અનુમાનાદિની જેમ તે પણ પરોક્ષ કોટિમાં જ ગણાય છે.

જ્યારે તાર્કિક વિચારણાને અનુસારે તો 'स्पष्टं प्रत्यक्षम्' વિશિષ્ટ સ્પષ્ટતાવાળું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ એમ જણાવેલ છે. તેમજ આગળ જણાવે છે કે 'तद् द्विप्रकारम् सांव्यवहारिक परमार्थिक च' અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે : સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ,

ત્યાં બાહ્ય ઇન્દ્રિયાદિ સાધનોથી જે જ્ઞાન થાય તે સાંવ્યવ ારિક પ્રત્યક્ષ અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયાદિ સામગ્રીથી નિરપેક્ષ આત્મ ક્ષાત્ જે જ્ઞાન તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ જણાવેલ છે.

(૨) વિપુલમતી ઋજુમતિ-મનઃપર્યવજ્ઞાની મનના પર્યાયોને
સામાન્યથી જાણે છે તેમજ પ્રાપ્ત થયા પછી ચાલ્યુ પણ જાય
છે. જ્યારે વિપુલમતિ વિશેષથી જાણે છે અને પ્રાપ્ત થયા પછી
કેવલજ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે

(૩) જેના દ્વારા સર્વ દ્રવ્યો અને પર્યાયોનું ત્રિકાલવિષયક
સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય તે કેવલજ્ઞાન, તે કેવલજ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયથી જ
પ્રાપ્ત થાય છે આ જ્ઞાનને સકલ, સંપૂર્ણ, અનંત, અપ્રતિહત
આદિ જ્ઞાન પણ કહેવાય છે આ જ્ઞાન કેવલિ ભગવંતો (અને
સિદ્ધોને) હોય છે

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારે છે (૧) ઇન્દ્રિય પ્રત્યયિક
અને (૨) અનિન્દ્રિય પ્રત્યયિક

(૧) ઇન્દ્રિયો (સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ-ચક્ષુ અને શ્રોત્ર)ના
નિમિત્તે જે જ્ઞાન થાય તે ઇન્દ્રિય પ્રત્યયિક અને (૨) અનિન્દ્રિય
મન દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે અનિન્દ્રિય પ્રત્યયિક કહેવાય છે

આ પ્રમાણે તાર્કિક માન્યતાને અનુસારે સાંવ્યવહારિક
પ્રત્યક્ષના બે ભેદ પાડેલ છે અને પરોક્ષજ્ઞાનને (૧) સ્મૃતિ
(૨) પ્રત્યભિજ્ઞાન (૩) તર્ક (૪) અનુમાન અને (૫) આગમ.
-- પાંચ વિભાગમાં વહેંચેલ છે

ત્યાં (૧) અનુભવેલ અર્થના વિષયવાળુ, વિશિષ્ટ, આત્મશક્તિ
સ્વરૂપ સંસ્કાર જાગૃત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ, 'તત્' શબ્દથી
ઉલ્લેખનીય જે જ્ઞાન તે સ્મૃતિ અથવા સ્મરણ કહેવાય છે, જેમ
તીર્થંકર પરમાત્માની મૂર્તિ છે.

તૃતીય ભંગ—ઘટ આદિ પ્રત્યેક વસ્તુમાં અસ્તિપણું પણ છે તેમ નાસ્તિપણું પણ છે. છતાંય તે અસ્તિ નાસ્તિપણું અવ્યવસ્થિત નથી. બન્ને અપેક્ષા વિશેષે છે જે અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ છે તે અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ નથી અને જે અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ છે તે અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ નથી, અર્થાત્ આ અસ્તિ-નાસ્તિપણું નિરપેક્ષ નથી, સાપેક્ષ છે. આ આશય સ્પષ્ટ કરવા આ ભંગનું નિદર્શન કર્યું છે

ચતુર્થ ભંગ—પ્રત્યેક પદાર્થમાં અનંતા ધર્મો અસ્તિ સ્વરૂપે છે, તેમ અનંતા ધર્મો નાસ્તિ સ્વરૂપે છે આ દરેક ધર્મો એક સાથે એક શબ્દથી કહી શકાતા નથી, તેથી બધા ધર્મોની એક સાથે વિવક્ષા કરવી હોય તો તે અવક્તવ્ય ન કહી શકાય તેવા બની જાય છે. તેથી આ ભાગમાં અવક્તવ્ય શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. છતાં આ અવ્યક્તપણું પણ આપેક્ષિક છે કેમકે આ હકીકત ઉપરોક્ત અપેક્ષાએ છે, અન્ય અપેક્ષાએ આનાથી ભિન્ન સ્વરૂપ પણ ઘટી જ શકે છે આ આશયથી 'स्यात् अवक्तव्य' ભંગ ખેલ છે.

પંચમભંગ—જ્યારે પદાર્થના અમુક અંશની 'अस्ति' સ્વરૂપે વિવક્ષા કરી શેષ અંશના અસ્તિ-નાસ્તિપણાને અવક્તવ્ય ગણવામાં આવે ત્યારે અપેક્ષાવિશેષે આ ભંગ બને છે.

ષષ્ઠભંગ—જ્યારે વસ્તુના અમુક અંશની પર સ્વરૂપે નાસ્તિપણાની વિવક્ષા કરી શેષ અંશના અવક્તવ્ય સ્વરૂપને મુખ્યતયા વિચારણા કરાય ત્યારે અપેક્ષા વિશેષે આ ભંગ બને છે.

આ નય પદાર્થના સંપૂર્ણ ગુણમાંથી એકાદ અંશ પણ જો ન્યૂન હોય તો તેને તે પદાર્થ સ્વરૂપે માનતો નથી, અર્થાત્ આ નય ક્રિયાભેદે અર્થભેદ માને છે

જેમ અધ્યાપક શબ્દ-તેનો અર્થ અભ્યાસ કરાવનાર એવો થાય. આ નય કહે છે કે જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ સન્મુખ બેઠા હોય, અભ્યાસ કરાવવાની ક્રિયા ચાલુ હોય, ત્યારે જ તેને અધ્યાપક કહેવાય, પણ શેષકાલે તેને અધ્યાપક ન કહેવાય

આ પ્રમાણે સાત નયો છે એક એક નયના ઘણા પેટા ભેદો થાય છે. દ્વાદશાહ નયચક્રમાં એક એકના બાર બાર ભેદો જણાવેલ છે જ્યારે પૂર્વકાલે એક એક નયના સો સો ભેદો પ્રચલિત હતા

આ નયો ત્યાં સુધી જ નયો કહેવાય છે કે જ્યાં સુધી પોતાની માન્યતાને મુખ્યપણે સ્વીકારી ઇતર માન્યતાનો અપલાપ કરતા નથી. જ્યારે પોતાની જ માન્યતાને સ્વીકારી ઇતર માન્યતાનો અપલાપ કરવા જાય છે ત્યારે તે નય મટી નયાભાસ થાય છે

આ સાત નયોમાં પ્રથમના ચાર નયો વ્યવહારની કોટિમાં ગણાય છે શેષ નયો નિશ્ચયની કોટિમાં ગણાય છે.

પદાર્થના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો વિચાર તે નિશ્ચયનય અને એ સ્વરૂપને અનુકૂળ બાહ્ય સ્વરૂપનો વિચાર તે વ્યવહારનય.

આચાર મીમાંસા

જૈનદર્શન પ્રત્યેક જીવને ચૈતન્ય સ્વરૂપ માને છે જીવનુ સાક્ષાત્ લક્ષણુ જ્ઞાન છે. અનંતજ્ઞાન, અનતદર્શન, અનત-ચારિત્ર, અનંતવીર્ય એ જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, પરંતુ કર્મોના આવરણુને લીધે એ શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવા મળતું નથી અનંત શક્તિનો સમ્રાટ કર્મશક્તિ આગળ રંક પામર બની સસારમા રઝળી રહ્યો છે આસ્રવ અને બંધ એ સસારના કારણુ છે સંવર અને નિર્જરા એ સંસારની રખડપટ્ટીથી છોડાવનાર છે મોક્ષ અપાવનાર છે.

ભવભ્રમણુથી બચવા, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા રત્નત્રયીની આરાધના અતિઆવશ્યક છે

ज्ञान भणनारे आ आठ दोषो अवश्य वर्जवा जोईए

(२) दर्शनाचार:—

जे पदार्थ जेवा स्वरूपे होय ते पदार्थनी तेवा स्वरूपे प्रतीति करवी ते दर्शन, मिथ्या प्रतीति मिथ्या स्वरूप होवाथी दर्शन तरीके अहिं जणावेल नथी. दर्शनने निर्मल राखवा आचार्य स्वयं तेना आठे आचारोनुं पालन करे छे अन्यने पण पालन करावे छे ते आठ आचारो आ मुजब छे.

(१) निःशंकित –शास्त्रवचनमां शंका करवी नहि.

(२) निःकांक्षित:–अन्यमतनी अभिलाषाथी पण दूर रहेवु.

(३) निर्विचिकित्सा–धर्म संबंधी फळमा संदेह न राखवो अथवा साधु साध्वीना मलिन गात्र, वस्त्रादिनी दुर्गंछा न करवी

(४) अमूढदृष्टि–जैन धर्म प्रत्ये दढता धरावची

(५) उपबृंहणा–सम्यक्त्वी के साधर्मिकना अल्प गुणनी पण शुद्ध मनथी प्रशंसा करवी, सेवा भक्तिथी उत्साहित करवा.

(६) स्थिरीकरण-मंद श्रद्धावाळा अथवा श्रद्धाथी पतित बनेलने मार्गे लावी धर्ममां स्थिरता करावची.

(७) वात्सल्य-साधर्मिक प्रत्ये वात्सल्य राखवुं, प्रेमभाव धरावचो

(८) प्रभावना-जिनशासननी प्रभावना करवी, सताचरण दुष्कर क्रिया आदिथी सद्धर्मने विशेषतः प्रदीप्त करवो.

પ્રકરણ : ૧૦

બાર ભાવના

વિષયોથી વ્યાકુળ બની જતા આત્માને વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય કેળવવા, વિષયો ઉપરના મોહ મમત્વને ઘટાડવા જ્ઞાની ભગવંતોએ આત્માને પરમ હિતકારી આધ્યાત્મિક બાર ભાવનાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ ભાવનાઓને 'અનુપ્રેક્ષા 'તરીકે પણ ઘણે સ્થળે ઓળખાવેલ છે. તે બાર ભાવનાઓ આ પ્રમાણે છે.

૧. અનિત્ય ભાવના:—

વિષયો પ્રત્યે મોહ ન થાય તેથી એમ વિચારવું, શું આ વિષયો શાશ્વત છે ? મારી પાસે હંમેશા રહેશે ? હું સદાકાળ

ઘામે ભયંકર પીડા અને બળતરા, તેના જેવુ છે અનુકુળ
વિષયો સુખનો આભાસ કરાવે પણ ક્ષણભર પછી તો તે જ
વિષયો ભયંકર નરકાદિમાં લઇ જઈ અનેક પ્રકારના દુ:ખોનો
અનુભવ કરાવે. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે આ સંસાર દુ:ખરૂપ છે
દુ:ખફળવાળો છે, અને દુ:ખની પરંપરાઓનો ખડકલો કરનાર છે.

આ સંસારમાં માતા એ પુત્રી અને પત્ની પણ કોઇ ભવમાં
થાય પત્ની કોઇ ભવે માતા, પિતા, પુત્ર કે પતિ પણ બને,
એટલે ભયંકર આની વિષમતા છે

આવી વિચારણાઓ દ્વારા સંસારથી ઉબકી જવાય છે. આને
લગતી અન્ય વિચારણાઓ પણ આમાં સમાવેશ પામે છે.

૪. એકત્વ ભાવના :—

હું એકલો છું, મારું કોઇ નથી, જેને હું મારાપણાની
બુદ્ધિથી જોઉં છું. જેના માટે દિવસ ને રાત, ટાઢ કે તડકો,
ભૂખ કે તૃષાને હું ગણકારતો નથી તે માતા, પિતા, પુત્ર કે
પત્ની મારા દુ:ખમાં જરાય મને સહાય કરનારા નથી, મરતો
મને બચાવી શકે તેમ નથી. જન્મ્યો છું એકલો અને જવાનું
છે પણ એકલાએ જ. જે કંઈ પાપ-પુણ્ય કરીશ તેનાં ફળ
મારેજ ભોગવવાના છે. કહેવાતાં સગાં તેમા જરાય ભાગીદાર
નથી ઈત્યાદિ વિચારણાઓ એકત્વભાવની સૂચક છે.

આ ભાવનાથી જીવ અનાસક્તભાવ કેળવી આત્માવત બની
બને છે.

બને છે ત્યારે તે અન્ય ઉપર દોષારોપણ કરવા જાય છે પણ તેણે વિચાર કરવો જોઈએ કે—મને જે દુઃખ કે મુશ્કેલીઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે અન્યની ભૂલે નહિ. મારા પોતાના કર્મ–આશ્રવથી થાય છે. કર્મ જેવાં કર્યાં હોય તેવી કરણી પ્રાપ્ત થાય ઇત્યાદિ વિચારણાઓ દ્વારા, કર્મ, કર્મબંધ, કર્મબંધના કારણો આદિનો વિચાર તે

૮. સંવર ભાવના :—

કર્મના આસ્રવનો વિચાર કરી તેને રોકવાના માર્ગનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિથી મારે કર્મનો બંધ ઓછો થશે? અથવા હું શું કરું કે જેથી કર્મ સર્વથા આવે જ નહિ ઇત્યાદિ સંવર ભાવનાનું બીજ છે.

૯. નિર્જરા ભાવના :—

નવા કર્મો આવતાં તેને રોકવા સંવરનો વિચાર કરવો પણ જે કર્મ બંધાઈ ચૂકયા છે–આત્મસાત્ બની ગયા છે તેને નાશ કરવાના ઇલાજોનો વિચાર કરવો. રાગ–દ્વેષની પરિણતિ ત્યજી સમભાવે સહવાની શક્તિ કેળવવી ઈત્યાદિ.

૧૦. લોક ભાવના :—

આ જગતમાં હું કયા સ્થાને છું? જે જગતમા હું રહું છું તે કેવડું છે? ક્યાં આવેલું છે? કેવા આકારે છે? ઇત્યાદિ લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો તે આ ભાવનાથી શક્ય છે.

प्रकरण : ११

ગુણ સ્થાનક

આત્માના ગુણો અનંતા છે. દરેક ગુણમા વિકાસની દષ્ટિએ તરતમતા હોય છે. એટલે એ રીતે વિચાર કરીએ તો 'જેટલા ગુણોના ભેદ એટલા ગુણસ્થાનક' જેથી અનત ગુણ સ્થાનક સંભવી શકે. પણ જ્ઞાની ભગવંતોએ તેનું સ્વરૂપ સહેલાઈથી સમજી શકાય એટલે મહત્ત્વના ગુણોના વિકાસની ભૂમિકાએ તેને ચોદ વિભાગમાં વહેંચેલ છે.

અનાદિકાલથી કર્મના આવરણથી ગુણ પરાડમુખ બનેલ જીવ ગુણ-સન્મુખ બનવાની રૂચિ ધરાવતો નથી. પોતે કઇ અવસ્થામા છે તેનો પણ તેને ખ્યાલ હોતો નથી અનંતા ભવોથી નિગોદ

પ્રયત્ન કરતા આત્માને ચારિત્ર મોહનીય નેવો પ્રયત્ન કરવા
હેતુ નથી

તે દર્શન મોહનીયના ત્રણ ભેદ છે ૧ સમ્યક્ત્વ મોહનીય,
૨. મિશ્ર મોહનીય અને ૩. મિથ્યાત્વ મોહનીય ચારિત્ર મોહ-
નીયના મુખ્ય બે ભેદ છે ૧ કષાય મોહનીય અને ૨ નોકષાય
મોહનીય. કષાય મોહનીયના સોળ ભેદ છે : (૧) અનંતાનુબંધી–
૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા, ૪ લોભ. (૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય–
૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા, ૪ લોભ (૩) પ્રત્યાખ્યાનીય–
૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા, ૪ લોભ અને (૪) સંજ્વલન-
૧ ક્રોધ, ૨ માન, ૩ માયા, ૪ લોભ એમ ૪×૪=૧૬ ભેદ છે.
નોકષાય મોહનીયના–૧ હાસ્ય, ૨ રતિ, ૩ શોક, ૪ અરતિ,
૫ ભય, ૬ જુગુપ્સા, ૭ પુરુષવેદ, ૮ સ્ત્રીવેદ અને ૯ નપુંસકવેદ
એમ મોહનીયના કુલ ૩ + ૧૬ + ૯ = ૨૮ ભેદ થાય છે

પ્રબળ આત્મ–પુરુષાર્થથી મોહનીયના આ અઠ્ઠાવીશે ભેદ નષ્ટ
થ છે અને તેનો નાશ થવાની સાથે જ શેષ ઘાતી કર્મો અને
ઘાતી કર્મો પણ જલદીથી નાશ પામે છે અને આત્મા શાશ્વત
નો સ્વામી બને છે.

એ વિચાર સત્ય નથી, જીવના બે પ્રદેશો, ત્રણ પ્રદેશો, સંખ્યાત પ્રદેશો, અસંખ્યાત પ્રદેશો યાવત્ એક પ્રદેશ ન્યૂન જીવના સર્વ પ્રદેશો પણ જીવ છે એ પ્રમાણે કહી શકાય નહિ પણ સંપૂર્ણ લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ પ્રદેશવાળો એ જ જીવ કહેવાય છે.

આ પાઠ ઉપરથી મનન કરી તિષ્યગુપ્તાચાર્યે એવો નિર્ણય કર્યો કે જ્યાં સુધી એક પ્રદેશ ન્યૂન હોય ત્યાં સુધી શેષ સઘળા પ્રદેશોને જીવ ન કહી શકાય તેથી નક્કી થાય છે કે તે અંતિમ પ્રદેશમાં જ જીવ છે માટે અંતિમ પ્રદેશમાં જ જીવ માનવો જોઈએ. એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યનો વિચાર કરીએ તો દરેક પદાર્થના અંતિમ પ્રદેશો જ દ્રવ્ય માનવા જોઈએ આ નિર્ણયને અનુસાર તેઓ "અન્ત્ય પ્રદેશવાદ" ફેલાવવા તૈયાર થયા.

પરંતુ....આમલકલ્પા નગરીમાં મિત્રશ્રી નામના શ્રાવકે કુરિયાનો સાથવો વગેરે વહોરાવવાના બહાને તેમને ભૂલ સમજાવી. તિષ્યગુપ્તે ભૂલનો એકરાર કરી આલોચના કરી પુનઃ સ્વગચ્છમાં આગમન કર્યું.

(૩) આર્ય અષાઢાચાર્ય:–ભગવાન મહાવીર પરમાત્માના મુક્તિગમનથી ૨૧૪ વર્ષ બાદ શ્વેતામ્બિકા નામની મહાનગરીમાં આર્ય અષાઢાચાર્ય પધાર્યા, તેઓની વૈરાગ્યરસ સિંચતી વાણીથી અનેક લોકો ધર્માભિમુખ બન્યા. આર્ય અષાઢાચાર્યે પણ અનેક ક્રિયાઓ અપ્રમત્તભાવે કરાવી.

આ દિવસોમાં પોલાષાઢ નામના ચૈત્યમાં મુનિઓને 'યોગ' ચાલતા હતા, સઘળી ક્રિયા શ્રી અષાઢાચાર્ય સ્વયં કરાવતા.

આ રીતે માનનારા અનેક સાધુઓ સમુદાય બહાર થયા, અવ્યક્તવાદ ફેલાવા લાગ્યો. પણ રાજા બલભદ્રે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તમે મુનિઓ છો કે નહિ? તેની શું ખાતરી? તમને વંદન કેમ થાય? ગોચરી કેમ વહોરાવાય? ઈત્યાદિ પ્રશ્નાદિથી તે સાધુ-ઓને મૂળ માર્ગમાં લાવ્યા. મુનિઓ પણ સ્થવીરો પાસે પ્રાયશ્ચિત લઈ શુદ્ધ થયા.

આ અવ્યક્તવાદ થોડા જ સમય પૂરતો પ્રકાશી શાન્ત ઈ ગયો.

(૪) આર્ય અશ્વમિત્ર–જિનકલ્પ વિચ્છેદ થયો હોવા છતાં ી સમાન સામાચારીનું અતિ ઉગ્રપણે પાલન કરતા મહાત્મા ર્ય મહાગિરિ પૃથ્વીતલને પાવન કરી રહ્યા હતા, તેમને આર્ય ન્ડય (કૌડિન્ય) નામે શિષ્ય હતા, તેમને આર્ય અશ્વમિત્ર શિષ્ય હતા એકદા તે આર્ય અશ્વમિત્રને પોતાના પ્રગુરુ મહાગિરિ સાથે મતભેદનો પ્રસંગ બન્યો. તે પ્રસંગથી અશ્વમિત્ર પોતાના શિષ્ય પરિવાર સાથે સમુદાય બહાર ત્રપણે વિચરતા અને પોતાની વિચારધારાનો લોકોમાં પ્રચાર કરતા.

વિહાર કરતા એકદા તેઓ રાજગૃહ નગરે પધાર્યા ત્યાંના શ્રાવકોએ વિશિષ્ટ રીતે તેમના મનનું સમાધાન કર્યું અને તેમની માન્યતા તદ્દન ભ્રામક છે એ વાત સિદ્ધ કરી બતાવી.

આર્ય અશ્વમિત્ર પણ પોતાની ભૂલ સમજી ગયા, તેમણે ગુરુ આર્ય મહાગિરિજી પાસે પોતાની ભૂલ બદલ ક્ષમા યાચી

શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરિજી મહારાજા તો આયુપૂર્ણ થયે કાલ
ારી સ્વર્ગગામી થયા, પરંતુ 'ગોષ્ઠામાહિલ' થીને પાટ પોતાને
ા મળવાથી ઘણુ દુઃખ લાગ્યું, દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર ઉપર ઈર્ષ્યા.
ાવનો પ્રાદુર્ભાવ થયો.

ઈર્ષ્યા અને દુઃખના કારણે તેમણે જૈનદર્શનનાં છિદ્રો જોવા શરૂ
ં, સ્વકલ્પિત માન્યતાઓ ઉભી કરી, તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા
તેઓ કહેતા કે જૈનદર્શન કર્મ અને આત્માનો સંબંધ
-નીર જેવો માને છે પણ તે બંનેનો સંબંધ તેવો નથી,
ી કાંચળીના સંબંધ જેવો છે.

ગી તેઓ એમ કહેતા કે પચ્ચક્ખાણમાં 'જાવજ્જીવાએ'
કર્યું પણ તે બરોબર નથી.

વિષયમા શ્રી દુર્બલિકા પુષ્પમિત્રે તેમને ઘણું સમજાવ્યા,
ષ્ઠમાહિલે તેમનો આગ્રહ છોડ્યો નહિ.

ક તેમનો મત બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો નહોતો, છતાંય
ાને સંઘના હિત ખાતર શ્રી દુર્બલિકા પુષ્પમિત્રે આર્ય
ાલને સંઘ બહાર મુકયા.

આ નિહ્નવવાદ જાણવાથી આત્મા કેવી રીતે કષાયવશ બની
રીત પ્રરૂપણા કરી દે છે અને પરિણામે કેવાં અશુભ કર્મોનો
કરી પરિણામે દુર્ગતિમા રખડી જાય છે તે સારી રીતે
ય શકે છે. જેથી કદાગ્રહને વશ થતો અટકી વધતી પરિ-
ી ધારાએ યાવત્ શિવસુખનો ભાગી થાય છે.

ઇતિ જૈનદર્શન સમાપ્ત.